

УДК: 159.942.5: 34

orcid.org/0000-0002-7152-1298

doi.org/10.5281/zenodo.400602

Л.М. Леженіна
Інститут підготовки юридичних кадрів
для Служби безпеки України
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ЧИННИКИ ТА ПРОЯВИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ СЛІДЧОГО

У статті розглядається проблема професійної деформації слідчих з точки зору впливу специфіки даної професії на особистість і зміни особистості в ході професійного розвитку. Розглянута сутність професійної деформації, фактори виникнення й розвитку професійної деформації особистості слідчих.

Ключові слова: слідчі, професійна діяльність, компоненти професійної діяльності слідчого, професійна деформація, фактори професійної деформації.

Л.Н. Леженина ФАКТОРЫ И ПРОЯВЛЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕФОРМАЦИИ ЛИЧНОСТИ СЛЕДОВАТЕЛЯ

В статье рассматривается проблема профессиональной деформации следователей с точки зрения влияния специфики данной профессии на личность и изменения личности в ходе профессионального развития. Рассмотрена сущность профессиональной деформации, факторы возникновения и развития профессиональной деформации личности следователей.

Ключевые слова: следователи, профессиональная деятельность, компоненты профессиональной деятельности следователя, профессиональная деформация, факторы профессиональной деформации.

L.N. Lezhenina FACTORS AND DISPLAYS OF THE INVESTIGATOR PERSONALITY PROFESSIONAL DEFORMATION

The article considers the problem of investigators professional deformation from the viewpoint under influence of the specificity of this profession on personality and personality changes in the course of professional development. It also considers the essence of professional deformation, factors of emergence and development the investigators personality professional deformation.

Keywords: investigators, professional activity, components of the investigator professional activity, professional deformation, factors of the professional deformation.

Постановка проблеми. Проблема професійних деструкцій у розвитку особистості представників юридичних професій під впливом специфіки професійної діяльності здобуває особливу гостроту на сучасному етапі суспільних трансформацій, що супроводжуються погіршенням криміногенної ситуації. Професійна деформація особистості правоохоронців призводить до зловживань владними повноваженнями, безвідповідальності, зневаги до своїх професійних обов'язків, що в цілому підриває престиж правоохоронних органів, віру громадян у можливість захисту своїх законних прав. У цьому зв'язку особливої актуальності набувають питання розробки й впровадження психологічних засобів профілактики й корекції професійної деформації особистості співробітників правоохоронних органів, ефективність яких багато в чому визначається знанням і врахуванням специфіки впливу певної професійної діяльності на деформацію особистості працівника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У роботах сучасних дослідників представлені уявлення щодо сутності, чинників, гендерних особливостей професійної деформації та можливостей її попередження у представників юридичних спеціальностей (Н.С. Єфімова, О.Ю. Захарова, Є.Д. Плаксін, Н.В. Плаксіна, В.П. Прядеін, О.А. Рожков та ін.), співробітників органів внутрішніх справ (Ю.В. Александров, І.О. Віденєєв, Н.Ю. Галкіна, А.А. Єфімов, І.В. Клименко, Є.С. Красинська, П.В. Макаренко, Т.Г. Татиїдинова, І.М. Хоржевська, В.В. Царапова та ін.), органів виконання покарань (О.В. Андрієнко, І.В. Пахомов, І.М. Рудницька, В.О. Синєбок та ін.). Професійна деформація визначається як-то: придбання людиною під впливом професійного середовища системних змін базових якостей особистості, які проявляються в ціннісно-мотиваційній сфері, призводять до прогресу неконструктивних форм діяльності, сприяючи професійній стагнації й деградації [14], як наслідок системного процесу адаптації особистості до умов професійної діяльності, який проявляється у вигляді змін особистості на різних рівнях її прояву і в усіх сферах її життєдіяльності [9], як когнітивне викривлення, психологічна дезорієнтація особистості, яка формується під постійним тиском зовнішніх та внутрішніх факторів професійної діяльності і призводить до формування специфічно-професійного типу особистості [4], як зміна особистісних якостей, що настає під впливом довготривалого виконання професійної діяльності та пов'язана із активізацією захисних механізмів регресії та викривлення [8].

Причини розвитку професійної деформації вбачають у дії специфіки професійної діяльності при тривалому професійному стажі внаслідок частого повторення типових ситуацій професійної діяльності; невідповідності індивідуально-психологічних характеристик особи рівню вимог, які

пред'являє до неї професійна діяльність; взаємному впливі службової діяльності та індивідуальних особливостей особистості, але ключовою детермінантою розвитку професійної деформації особистості виступає сама професійна діяльність працівника [1; 9; 10].

В якості результату деструктивного впливу службово-регламентованого спілкування на особистість співробітників правоохоронних органів розглядають спрощення змісту світоглядних уявлень, звуження діапазону та широти мовленнєвої поведінки, обмеження експресивного репертуару особистості, зниження або обмеження ініціативи та можливостей приймати самостійні рішення в невизначених ситуаціях, звуження інтересів і рольового репертуару особистості до суто професійних, поява у поведінці людини неадекватних компонентів самоствердження, зміна стереотипів сприйняття, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування та поведінки [3; 4; 7; 12; 17].

Мета статті полягає у визначенні особливостей професійної діяльності слідчих, які можуть призводити до професійної деформації особистості.

Вклад основного матеріалу. Професія слідчого належить до групи юридичних професій, отже слідчі можуть бути піддані загальним професійним деформаціям, що характерні в цілому для юридичних професій, а також спеціальним професійним деформаціям, що виникають в процесі виконання обов'язків, характерних саме для даної спеціальності.

Професійні деформації особистості працівників юридичних професій обумовлені специфікою правоохоронної діяльності, особистісними характеристиками юриста, факторами соціально-психологічного характеру. До факторів, обумовлених специфікою діяльності правоохоронних органів, належать: детальна правова регламентація діяльності; наявність владних повноважень стосовно громадянам; корпоративність діяльності, яка може бути причиною виникнення психологічної ізоляції співробітників органів правопорядку й відчуження від суспільства; підвищена відповідальність за результати своєї діяльності; психічні й фізичні перевантаження, пов'язані з нестабільним графіком роботи, відсутністю достатнього часу для відпочинку й відновлення витрачених сил; виконання професійних завдань у небезпечних для життя й здоров'я ситуаціях, ризик, непередбачуваність розвитку подій, невизначеність інформації про діяльність кримінальних елементів, погрози з боку злочинців тощо; необхідність у процесі виконання службових завдань вступати в контакт із специфічним контингентом, що може приводити до засвоєння елементів кримінальної субкультури. До факторів, що відображають особистісні особливості співробітників органів правопорядку, належать: неадекватний можливостям співробітника рівень домагань і завищені особистісні очікування; недостатня

підготовленість, відсутність професійного досвіду; професійні установки; особливості соціально-психологічної адаптації; професійна мотивація. До факторів соціально-психологічного характеру належать: неадекватний і грубий стиль керівництва підлеглими; несприятливий вплив найближчого соціального оточення поза службою; низька суспільна оцінка діяльності органів правопорядку, що часом призводить до переживання безвиході, виникнення професійного безсилля й непевності в необхідності своєї професії [4; 5; 13].

Загальними для юридичних професій проявами професійної деформації є: правовий нігілізм; емоційна холодність, цинізм, зниження емпатії; зниження рівня культури спілкування, використання карного жаргону в повсякденному спілкуванні; формалізм, стереотипний підхід до вирішення професійних завдань [13]. Визначаються такі прояви професійної деформації юристів як-то: хвороблива підозрілість і недовіра до всіх людей; формалізм, коли єдину цінність здобуває задокументований факт; втрата чутливості до людського лиха, байдужість до горя, переживань, моральних і психологічних ран, почуття особистої гідності людей тощо; чисто нормативне мислення, прагнення тільки до формальної правильності своїх дій, дотримання пунктів інструкцій при ігноруванні соціальних, моральних, психологічних, педагогічних й інших міркувань; переконання, що головне в роботі не захист конституційних прав громадян, а розкриття й розслідування злочинів, реалізація принципу неминучості покарання, викриття злочинців, заради чого можна поступитися законністю; правова амбіційність як віра у всесилля закону та жорсткості карних покарань; почуття непогрішності й уседозволеності [7].

Слідча діяльність має і свої особливості, які за певних умов і тривалого професійного стажу можуть призводити до професійної деформації. До таких особливостей належать: жорстка правова регламентованість; владний, обов'язковий характер професійних повноважень; екстремальний характер діяльності; творчий, нестандартний характер діяльності, розмаїття завдань, що вирішуються; процесуальна самостійність і висока персональна відповідальність слідчого за свої дії й прийняті рішення [15, 426-427].

Специфіка слідчої діяльності розкривається через такі компоненти:

- соціальний (слідчий організовує боротьбу із злочинністю на дорученій ділянці; проводить профілактичні заходи, здійснює правову пропаганду, бере участь в перевихованні злочинця для повернення його до соціальних норм поведінки);
- пошуковий (збирання інформації, необхідної для вирішення професійних завдань. Розслідування й розкриття злочинів здійснюються шляхом пошуку, збирання, закріплення, перевірки, оцінки, доказування і об-

грунтування висновків і рішень по справі);

- реконструктивний (поточний і завершальний аналіз всієї зібраної інформації по справі й висунення слідчих версій; планування роботи);
- комунікативний (спілкування як засіб отримання необхідної інформації);
- організаційний (вольові дії з реалізації й перевірки слідчих версій і планів);
- посвідчувальний (приведення всієї отриманої інформації по справі в спеціальну, передбачену законом форму (постанова, протокол, доручення, вказівки і т.д.) [5, 137].

Наявність владних повноважень слідчого надає можливість діяти від імені держави, застосовувати різні санкції. При цьому саме наявність владних повноважень, як суттєвий психологічний чинник міжособистісної взаємодії слідчого з іншими учасниками кримінального процесу, інколи створює ілюзію обвинуваченої спрямованості діяльності слідчого або навіть, викликає відповідну деформацію (зловживання, перевищення, незастосування владних повноважень) [9]. Слідчий завдяки владним повноваженням має доступ до будь-яких даних, пов'язаних з розслідуваною подією. Тому своєрідною рисою розслідування кримінальних справ є необхідність збереження слідчої таємниці. Звідси слідчому слід розвивати вміння стримуватися в розмові з підозрюваним, обвинуваченим, бо, довідавшись про новину, одержавши важливі відомості й цікаві дані, переживаючи успіх, невдачу або інші почуття, завжди виникає потреба поділитися своїми думками з іншими людьми, показати значущість своєї роботи або поінформованість.

Пізнавальна діяльність слідчого полягає в тому, що він збирає й досліджує різні факти, на основі яких повністю відтворює минулу подію, всі взаємозв'язки осіб, пов'язані з цією подією, вивчає особистість суб'єкта злочину [2; 6]. А тому криміналістичні знання й досвід є необхідною передумовою для активізації відтворюючої уяви, бо створюють умови для розуміння наявної інформації, пошуку й правильного вибору необхідної інформації, вирішення системи простих і складних розумових завдань.

Для того щоб не припуститися помилки в процесі логічної обробки даних, що надходять, слідчому необхідно добре знати й суворо дотримуватися логічних законів і форм мислення, діалектично підходити до розгляду відомих фактів у їх взаємозв'язку й взаємозумовленості, постійно контролювати, чи є в його розпорядженні достатні докази для того, щоб зробити той або інший висновок [11]. Крім того слідчий повинен найретельнішим чином перевіряти будь-які показання обвинувачуваного, вживати всіх заходів до встановлення істини по кримінальній справі, суворо погоджувати свої дії із правовими й етичними нормами [12].

Підвищена психічна напруга роботи слідчого, необхідність постійної оперативної реактивності висувають особливі вимоги до нейрофізіологічної організації психіки слідчого. До важливих нервово-психічних якостей професії слідчого можна віднести: сензитивність (підвищену нервово-психічну чутливість до зовнішніх впливів); оптимальне співвіднесення реактивності (імпульсивності) й активності; емоційну стійкість; пластичність психічних процесів; знижений рівень тривожності (помірну емоційну збудливість у небезпечних ситуаціях); резистентність (опір зовнішнім і внутрішнім умовам, що перешкоджають здійсненню діяльності); толерантність (стійкість до нервово-психічних навантажень).

Нервова система людини має певний «ліміт спілкування», тобто за день людина може повноцінно приділити увагу лише обмеженій кількості людей. Якщо ця кількість більше, неминуче настає виснаження. Такий ліміт існує і відносно інших психічних процесів (сприйняття, вирішення завдань, увага). Ця межа рухома й залежить від тону нервової системи, який знижує поганий настрій, невирішені проблеми, недосипання тощо [3].

Для діяльності слідчого суттєві такі загальні особливості організації його свідомості, як: об'єм, стійкість, переключення й розподіл уваги, рівноваженість аналітичної й сензитивної сторін сприйняття та мислення, високий енергетичний рівень активності [1; 11].

Особливістю практичного мислення слідчого є тонка спостережливість, здатність сконцентрувати увагу на окремих деталях події, вміння використовувати для вирішення часткового завдання те особливе й одиначне, що не входить повністю в теоретичне узагальнення, вміння швидко переходити від міркувань до дій [11].

Багатоплановість слідчого процесу висуває підвищені вимоги до синтетичної сторони пізнавальної діяльності, зумовлює граничні навантаження на оперативну пам'ять [1]. А недолік інформації, необхідність здійснення певних дій в умовах дефіциту часу й нерідко в умовах активної протидії вимагає високої пластичності інтелекту слідчого, підвищеної продуктивності розумової діяльності (тим або іншим обставинам слід надавати юридичну оцінку, вирішувати нестандартні завдання). Тому мислення слідчого повинно бути гнучким, критичним, оперативним, продуктивним і рефлексивним [11].

Окрім пізнавально-пошукових якостей, до професійно-характерологічних якостей слідчого відносять: систему ціннісної орієнтації, соціальну та моральну позицію, високо розвинуте почуття громадянського й службового обов'язку, здатність послідовно й наполегливо реалізовувати державні інтереси, не піддаватися ситуативним впливам, долати міжособистісні й внутрішньоособистісні конфлікти на основі позитивної

соціальної мотивації [9].

Процесуальна незалежність слідчого вимагає від нього організованості, відповідальності, зібраності, ретельності, загальної освіченості, цілеспрямованості, дисциплінованості, постійної зосередженості, ініціативності, наполегливості, вимогливості, віри в успіх своєї справи, фізичної витривалості, емоційної стійкості, розвинутих адаптаційних можливостей тощо.

Психічний стан слідчого й осіб, які проходять по справі, при їх взаємодії визначаються низкою показників: соціально-рольовим статусом, особистісно-професійними якостями, інформованістю за даною кримінальною справою, впевненістю у способах досягнення цілей, ситуативними впливами. Загальним фоновим станом слідчого при його взаємодії з піддослідним є підвищений рівень психічної активності. При збільшенні професійного навантаження неминуче відбувається накопичення втоми, наростання тривожних переживань, погіршення настрою, поява вегетосудинних розладів й поведінкових зривів.

Психологічно складною для слідчого є ситуація, коли в одному впровадженні зосереджується велика кількість кримінальних справ різної кваліфікаційної спрямованості, коли по кримінальній справі порушені строки розслідування й утримання осіб під вартою. Успішне вирішення подібних ситуацій забезпечується за рахунок цілого комплексу якостей і вмінь (ефективне планування слідчих дій, емоційна стабільність, цілеспрямованість, вміння організувати людей тощо).

Професійна діяльність слідчого належить до групи професій з підвищеною особистісною відповідальністю за долю людини. Слідчий, як фахівець професії типу „людина-людина”, за родом своєї діяльності залучений до тривалого напруженого спілкування з суб’єктами професійної діяльності (різного статусу, різних професійних і соціальних груп). Насиченість та мінливість подій, підвищена особиста відповідальність та емоційні навантаження потенційно містять у собі небезпеку важких переживань, пов’язаних зі службовими ситуаціями. Прагнення бути професіоналом, намагання якісно і у визначений термін без порушення процесуального законодавства виконувати професійні обов’язки вимагає постійної зосередженості, ретельності, чим і спричиняє появу таких відчуттів як фізична та психічна втома, постійне відчуття тривоги, неадекватне емоційне реагування, психічне виснаження.

Професійна деформація слідчого може проявлятися на трьох рівнях: початковому (незначні, малопомітні зміни особистості); середній – на цьому рівні відбуваються певні кількісно-якісні зміни індивідуально-особистісних особливостей слідчого, що може проявлятися або в надмірній виразності професійно важливих якостей, або в їхній зміні на свою

повну протилежність; глибинний рівень прояву професійної деформації характеризується загостренням й розвитком соціально-негативних рис особистості [16].

Висновки та перспективи подальших розвідок. У ході здійснення професійної діяльності в слідчого розвиваються професійно важливі якості особистості. Однак специфіка професійної діяльності слідчого може детермінувати різні прояви професійної деформації. Так наявність владних повноважень може призвести до таких проявів професійної деформації як зловживання владою, прагнення до придушення волі інших людей, приниження їх гідності, некритичності, заснованої на неадекватній самооцінці. Жорстка правова регламентація професійної діяльності слідчого може призводити до росту байдужості до людей, до стереотипності в прийнятті рішень. Професійна деформація в емоційній сфері проявляється у зниженні здатності до свідомої регуляції емоцій, підвищенні дратівливості, появі невмотивованої тривожності, депресивних розладів. Проявами професійної деформації в інтелектуальній сфері є поступова втрата здатності й бажання мислити самостійно, вчитися, здобувати нові навички. Постійний дефіцит часу, перевантаження в роботі можуть призвести до підвищеної виснаженості й стомлюваності, зайвй квапливості, прокрастинації. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці заходів профілактики і корекції професійної деформації особистості у слідчих.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Александров Ю.В. Професійна деформація працівників органів внутрішніх справ і шляхи її корекції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Ю.В. Александров. — Х., 2004. — 17 с.
- 2.Андрієнко О.В. Гендерні особливості деформації особистості в умовах службової регламентації спілкування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / О.В. Андрієнко. — К., 2013. — 19 с.
- 3.Афанасьєва Н.Є. Детермінанти виникнення та розвитку професійної деформації у працівників аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України / Н.Є. Афанасьєва, Ю.В. Бідило // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Вип. 14. Частина IV — Х.: НУЦЗУ, 2013. — С. 17-25.
- 4.Безносов С.П. Професиональная деформация личности / С.П. Безносов. — СПб.: Речь, 2004. — 272 с.
- 5.Васильев В.Л. Юридическая психология / В.Л. Васильев. — СПб: Питер, 2009. — 608 с.
- 6.Віденєєв І.О. Гендерні особливості професійної деформації працівників ОВС / І.О. Віденєєв // Проблеми екстремальної та кризової психології: зб. наук. праць. — Вип.4. — Х.: УЦЗУ, 2008. — С. 34-40.

7.Ефимов А.А. Профессиональная деформация личности сотрудника ОВД / А.А. Ефимов // Мир науки, культуры, образования. — 2015. — № 1 (50). — С. 247-249.

8.Картузова А.А. Профессиональная деформация личности: определение понятия / А.А. Картузова // Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта. — 2007. — № 3. — С. 48-51.

9.Клименко І.В. Гендерні особливості професійної деформації працівників органів внутрішніх справ України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / І.В. Клименко. — Х., 2013. — 22 с.

10. Леженіна Л.М. Засоби профілактики професійної деформації особистості у слідчих служби безпеки України / Л.М. Леженіна // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. — Х: ХНПУ, 2015. — №50. — С. 131-137.

11. Макаренко П.В. Особливості соціально-психологічних деструкцій у спільній професійній діяльності працівників ОВС / П.В. Макаренко // Вісник національного університету оборони: зб. наук. праць. — Вип. 1(27). — К.: НУОУ, 2012. — С. 195-199.

12. Профілактика професійної деформації персоналу установ виконання покарань: тренінгова програма / [І.В. Пахомов, І.М. Рудницька, В.О. Синєбок та ін.]. — Біла Церква, 2011. — 80 с.

13. Плаксин Е.Д. Профессиональная деформация юристов как угроза безопасности личности в профессии / Е.Д. Плаксин, Н.С. Ефимова, Н.В. Плаксина // Успехи в химии и химической технологии. — 2014. — Том XXVIII. — № 7. — С. 92-95.

14. Рожков О.А. Профессиональная деформация ценностно-мотивационной сферы сотрудников правоохранительных органов как фактор их криминализации / О.А. Рожков // Прикладная юридическая психология. — 2008. — № 3. — С. 112-121.

15. Столяренко А.М. Прикладная юридическая психология: учеб. пос. / А.М. Столяренко. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. — 674 с.

16. Татицинова Т.Г. Профессиональная деформация личности сотрудника органов внутренних дел: теоретические аспекты / Т.Г. Татицинова, Н.Ю. Галкина // Юридическая наука и правоохранительная практика. — 2016. — № 3 (37). — С. 175-182.

17. Хоржевська І.М. Особливості професійної деформації особистості військових та міліціонерів / І.М. Хоржевська, В.В. Царапова // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки: зб. наук. праць / за ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. — Т. 2. — Вип. 10(91). — С. 312-315.

Надійшла до редколегії 20.12.2016